

Zvi Hartman

Zsidó értelmiségiek szembenézése az asszimiláció kudarcával (1918–1945)

Zsolt Béla és Pap Károly (Budapest), Ligeti Ernő (Kolozsvár)

„Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért
(más népekét, önző előnyökért).”
Illyés Gyula, 1970

Az asszimilációs csapda: a zsidóság helyzete a trianoni békét követően nemzetállammá vált Magyarországon

Miután a magyarországi zsidóság 1867-ben teljes körű polgári és politikai jogokat nyert, aktívan bekapcsolódott a magyar társadalom vérkeringésébe. A zsidók a magyar állam sikeres polgáraivá váltak, kulcsszerepet játszottak a 19. század végi Magyarország modernizálásában. Ezzel párhuzamosan az őket befogadó társadalom tagjai egyre inkább úgy érezték, nem tudják tartani a lépést új vetélytársaikkal. A magukat magyarnak valló állampolgárok számának növelése érdekében az állam vezetői az ország minden, a magyar kultúrát és nyelvet elfogadni akaró etnikai csoportjából igyekeztek minél nagyobb számban asszimilálni a magyar nemzethez. Ezen etnikai csoportok közül a zsidóság volt az, amely a leginkább hajlandóságot mutatott arra, hogy – C. A. Macartney megfogalmazása szerint – „statisztikailag eggyé váljon”¹ a magyarsággal, míg más nemzeti kisebbségek elutasították ezt. Ennek köszönhetően a politikai vezetés sikeresen megnövelte a magyar nyelvet beszélők számát az országban, amelyet nyugat felől a németség, kelet felől a szlávok és a románok határoltak.

A zsidóság – beleértve azokat is, akik kelet felől vándoroltak be az országba – élni akart a magyar befogadó politika adta lehetőségekkel, s nagyban hozzájárultak a magyar nyelv és kultúra gyarapításához. Ez egy új típusú interetnikus kooperáció kezdete lett. Sőt, a zsidóság más nemzetiségeket is igyekezett a magyar nyelv és kultúra számára megnyerni. Ilyen körülmények között hangsúlyosan kell feltennünk a kérdést: mely körülmények játszottak szerepet az antiszemitizmus hazai megerősödésében?

Magyarországon a zsidók az élet minden területén sikeressé tudtak válni, amit a magyarok irigykedve figyeltek. A világháborús vereség, a trianoni békeszerződés megkötésének kényszere és a mindennapok frusztrációja termékeny talajnak bizonyultak a rasszista és fasiszta ideológiáknak.

¹ C. A. Macartney: *Hungary, a Short History*. Oxford, Oxford University Press, 1962. 193.

Az antiszemitizmus első jeleit Magyarországon Gyurgyák János az I. világháború idejére vezeti vissza, bár ez már korábban is jelentkezett. Ugyanakkor Gyurgyák arra kereste a választ, hogy mi újat hozott magával a „háborúk szele” a zsidók és a magyarok között fennálló kapcsolatban. Kezdetben a magyarok elégedettek voltak a dualizmus kori helyzettel, hiszen egy virágzó társadalom részeivé váltak. Ez azonban fokozatosan megváltozott: a méltóságérzetüket egyre inkább sértette a „törtető zsidó szellemiség”. A magyar nacionalisták úgy érezték, a zsidók fenyegetést jelentenek a nemzetre. A fajelmélet magyar szószólói nacionalista érzelmeiktől vezéreltetve kirekesztő politikát hirdettek, és követelték a zsidók eltávolítását a kulturális élet vezető pozícióiból.

Az antiszemitizmus egyik szószólója a szocialista nézeteket valló Ágoston Péter² (1874–1925) volt, a *Huszadik Század* című baloldali-radikális, szociológiai folyóirat munkatársa, ahol a szerzők nagy többsége zsidó vagy kikeresztelkedett zsidó (konvertita) volt. Ágoston azzal vádolta a zsidókat, hogy a háború alatt igyekeztek minél inkább elkerülni a frontszolgálatot, amelyben neki részt kellett vennie, s ezért úgy vélte, neki mint keresztény magyarnak kevesebb eszköze van célt érnie.³ Ágoston antiszemita nézeteit *A zsidók útja* című könyvében foglalta össze.⁴

Írásában azt állította, hogy a zsidók mások, mint a keresztények. A különbség oka szerinte valójában lényegtelen, maga a különbség ténye a fontos. Ha egy értelmiséginek, mint Ágoston – aki a Kun Béla vezette marxista kormányban is vezető szerepet töltött be – kétségei voltak arról, hogy a zsidók valóban a magyar társadalom részei lennének, akkor az asszimilációnak lehetetlennek kellett lennie. Mindez jól illusztrálja, hogy a más nemzetiség okozta frusztráció – legyen annak valós vagy képzelte alapja – könnyen válhat a kiválasztott csoport elleni negatív attitűd eszközüvé. Így az I. világháború előkészítette a talajt az antiszemitizmus megerősödéséhez Közép-Európában.

Mindezek ellenére Ágoston tagadta, hogy antiszemita volna. Megpróbálta meggyőzni olvasóit, hogy az antiszemitizmust lehetséges objektív tényezőkkel alátámasztani.⁵ Ágoston olyan bonyolult elméletekkel állt elő, amelyek valójában jól ábrázolják, hogy az antiszemitizmus nem tárgyilagosan leírható fogalom. Egy „érzésből” ered, amelynek „talán lehet valós alapja”. Azt állította, hogy megérti az antiszemitizmus gyökereit. Kísérlete, hogy antiszemita érzelmeit leplezze, jól illusztrálja, hogy általánosságban nem tartotta lehetségesnek a zsidóknak a keresztény társadalomba való integrációját, és főképpen nem a magyar társadalomba való beilleszkedésüket. Másképp fogalmazva, a szocialista egyenlőségről hangoztatott elvei nem vonatkoztak a zsidók befogadására is.

² Ágoston Péter a temesközi (bánsági) Zsombolyán született, Budapesten jogot hallgatott. Károlyi Mihály kormányában miniszteri posztot töltött be, a Kun Béla vezette Magyarországi Tanácsköztársaságban 1919 márciusától külügyi népbiztosként vett részt, majd a kommunista rezsim bukása után (az ún. népbiztosperben halálra ítélték) – fogolycseré révén került 1922-ben egy időre a Szovjetunióba.

³ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 89.

⁴ A könyv az ún. „zsidókérdéssel” foglalkozva nagy hullámokat vert a közéletben.

⁵ Ágoston Péter: *A zsidók útja*. II. kötet. Nagyvárad, Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság, 1917. 23.

1919 tavaszán egy szélsőbaloldali, túlnyomórészt zsidókból álló bolsevik kormány vette át az ország vezetését, amelyet egy erdélyi (magyar) zsidó, Kun Béla vezetett. Ez a marxista rezsim azonban kevesebb mint fél év múlva megbukott, és nem sokkal később Horthy Miklós kormányzó és Bethlen István miniszterelnök vezetésével visszaállt a háború előtti monarchikus államforma. Ezzel kezdetét vette az úgynevezett keresztény-nemzeti kurzus Magyarországon. A magyarok többségének szemében 1914-től Trianonig, a nemzetet ért valamennyi csapásért az élet minden területén elharapódzó „zsidó szellemiség” volt a felelős.

A jobboldali-konzervatív politikai vezetés nem sok erőfeszítést tett a két világháború közötti időszakban azért, hogy az ország zsidó lakossága otthon érezhesse magát. Az első zsidóellenes lépések egyike volt az úgynevezett *numerus clausus*, amely a zsidók egyetemekre való beiratkozását korlátozta. A következő a Központi Statisztikai Hivatal elnökének, Kovács Alajosnak a hazai zsidóság számbavételére irányuló munkája.⁶ 1922-ben publikált írásában vitatja, hogy a zsidók egy része sikeresen integrálódott volna a magyar társadalomba az 1867-es emancipációs törvényt követően, vagy hogy hozzájárultak volna az ország modernizálásához. Ennek ellenére elismerte, hogy ebben az időszakban kifejezetten szükség volt olyan nemzetiségekre, amelyek hajlandóak voltak azonosulni a magyar kultúrával és nyelvvel annak érdekében, hogy a magyarok számát statisztikailag növelni tudják. A zsidók voltak leginkább hajlandók erre, minden más nemzetiségnél jobban tudtak alkalmazkodni ehhez a közpolitikai folyamathoz.

Azonban a zsidók voltak azok is, akik létrehozták a bolsevik rezsimet, és ráerőltették az internacionalista eszméket a magyar szellemiségre és nemzeti öntudatra. Ez Kovács szemében megbocsáthatatlan bűn volt. Számára ezen a ponton szertefoszlott a „zsidó csoda”. Megpróbált „tudományos” magyarázatot találni a zsidók I. világháború alatt tanúsított viselkedésére. Az ő olvasatában a zsidók így álltak bosszút a magyar antiszemitizmus miatt, amely az emancipációt megelőzően már évszázadok óta létezett, bár szunnyadt a dualizmus időszaka alatt.

A magyarok szemében az önbecsülésük és önképük visszaszerzése a „mások” – esetünkben a zsidók – kirekesztését jelentette.

Nézetem szerint a magyar társadalom a világháború és a békediktátumok után becsapva érezte magát, és mindenért a zsidóságot hibáztatta. Freuddal szólva: „mindig a másik felelős az én nehézségeimért.”

Fejtő Ferenc, a magyar-zsidó származású francia szociológus 1997-ben az évezredes, közös magyar–zsidó történelemről írt.⁷ Szerinte ez a két etnikai csoport olyan, mint egy furcsa pár. Valójában ez az elmélet Ady Endre feltételezését vette alapul a 20. század elejéről, majdnem száz évvel korábról. Ady úgy jellemezte a magyar–zsidó kapcsolatot, mint egy viszontagságokkal teli szerelmi viszonyt. Ady 1917-ben a zsidókkal való együttműködést áldásként élte meg, s nem átokként; olyan folyamatként, mely feltétlenül szükséges Magyarország jövőjének szempontjából. Őszintén hitt abban, hogy a zsidó–magyar integráció létfontosságú, s mindkét félnek meg kell tennie mindent azért, hogy

⁶ Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, szerzői kiadás, 1922.

⁷ Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2000.

sikeres legyen. Nézetem szerint Ady igazi filozemita volt. A liberális zsidók többségének szemében ő testesítette meg az ideális keresztény-magyar értelmiségit.

A két világháború közötti Magyarországon nem létezett jelentős liberális erő, amely folytatni tudta volna Ady korábbi tiltakozását az antiszemita kiadványokkal és megnyilvánulásokkal szemben.

A többségi nemzet „másokat” kirekesztő politikája nem csupán magyar jelenség volt. A náci Németországban 1935-ben hozták meg a fajelméleten alapuló, úgynevezett nürnbergi törvényeket. Ezek kiindulásul szolgáltak az olyan, protofasiszta politikai rezsimeknek, mint amilyenek Magyarországon és Romániában kerültek hatalomra, hogy 1938-ban hasonló törvénykezést vezessenek be. A légkör megérett az „idegenek” – zsidók – kirekesztésének népszerűsítésére.

Esetünkben a kérdés nyitva marad: a zsidó értelmiségiek miért nem tudták megérteni a magyar politikai vezetés megnyilatkozásait, törvényhozási lépéseit és tetteit, különös-képpen az 1920-as trianoni békeszerződés után?

Úgy tűnik, a magyarországi zsidók abba a hamis hitbe ringatták magukat, hogy az országban valójában csak néhány tucat szélsőséges antiszemita van, akik véletlenül kerültek vezető pozícióba, s ez csupán egy múló állapot.

Alább két példát mutatok be erre a megközelítésre.

Pap Károly (1897–1945) tipikus asszimiláns zsidó volt, tehetséges gondolkodója és írója a két világháború közötti Magyarországnak. Voltak időszakok, mikor zsidónak érezte magát, volt, mikor magyarnak, s időnként mindkettőnek. Politikai nézeteit tekintve voltak kommunista időszakai, és örökösen próbálta megtalálni helyét a magyar társadalomban. Íróként megvolt a képessége arra, hogy műveiben megjelenítse saját, belső identitásválságát. Pap Károly 1897-ben született Sopronban. Apja, Pollák Miksa Mihály magyar érzelmű, neológ rabbi volt, aki arra nevelte fiát, hogy ő legyen a következő rabbi a családban. A fiatal Pollák Papra magyarosította nevét, ám hamarosan eltávolodott a zsidó vallástól.

Az I. világháború során természetesen őt is besorozták. A keleti frontra került, ahol találkozott szegény, magyar, paraszti származású katonákkal, és szembesült ezen társadalmi réteg szociális problémáival. Ennek hatására kommunistává vált, dezertált a magyar hadseregből, s csatlakozott a Vörös Hadsereghez.

Budapestre visszatérve esszéiben belső konfliktusairól beszélt, középpontba helyezve a hitet és az erkölcsöt. Elmélyült a keresztény tanokban, és valószínűleg lelkes kereszténnyé vált volna, ha az antiszemitizmus és az erőszakos, keresztény nacionalizmus szele fel nem támad.

1935-ben jelent meg *Zsidó sebek és bűnök* című műve. Ebben elhibázottnak tartja a „városi liberális zsidók” hozzáállását a magyar parasztság szociális nehézségeihez. Szerinte a városi zsidóknak egyáltalában nem kellene beavatkozniuk abba, hogyan bánnak a magyar nemesek a parasztsággal.⁸ A magyaroknak egyedül kell megoldaniuk a saját

⁸ „Mert, amit a magyar úr, a magyar polgárság és magyar munkásság leginkább a magyar paraszt ellen hibázott, azt a zsidó polgárnak és zsidó munkásnak nem volt joga kijavítani.” Lásd: Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök. Vitairat. Különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, Kosmos, 1935. 72.

szociális problémáikat, s a zsidóknak nem kellene egyik etnikai vagy társadalmi csoport sorsában sem meghatározó szerepet betölteniük. Számára teljesen egyértelműnek tűnt, hogy egy zsidónak semmiképpen sem szabad vezető politikai szerepet vállalnia Magyarországon. Nézete szerint a zsidóságnak el kell fogadnia kisebbségi helyzetét, és nem a javítgatásán kellene fáradoznia. Emellett Pap igyekezett megérteni az antiszemita gondolkodásmódját, s valószínűleg minden zsidó sorstársánál közelebb járt ahhoz, hogy belássa az asszimiláció kudarcát.

Kommunista pillanataiban Pap Jézust egyfajta „proletár vezetőként” ábrázolta, aki egyaránt küzdött asszimiláns zsidók és az antiszemita ellen.

Pap nézőpontjának lényegét egy 1934-ben írt cikkében találjuk meg, amely Németh László antiszemita nézetei ellen íródott. Németh időnként antiszemita álláspontot képviselt, máskor viszont igyekezett megérteni a zsidók dilemmáit. Pap felvázolta a diaszpóra zsidóságának helyzetét, és különösképpen saját, magyarországi státusát. Félelemmel töltötte el a feladat, hogy őszintén beszéljen mind a magyaroknak, mind a hazai zsidóságnak a diaszpóra állapotáról.

Pap egyfelől érezte, hogy ősei hite, a judaizmus testét és lelkét egyaránt átítatja. Másrészt az erős magyarságtudat volt a tető, amely alatt felnőtt és élt, amely meghatározta anyanyelvét és írását.

„Németh idegenként, a zsidó irodalom képviselőjeként lát engem” – írja Pap. „Zsidónak, tehát valóban idegennek születtem.” A folytatásban elmondja, miszerint elfogadja, hogy idegenként kezelik, s ezt nem rója fel sem Némethnek, sem más magyar író kortársának. Önmaga zöld ágra akart vergődni saját, idegennek tartott pozíciójával, de megélhetése hozzákötötte őt a magyar nyelvhez, s hitt benne, hogy minden, az országban élő és dolgozó magyar zsidónak fel kell ismernie, hogy a magyar nyelvhez és kultúrához tartozik. Meggyőződése szerint mindenki, aki elkötelezett és lojális ehhez az elgondoláshoz, magyarnak számít. Vagyis egy néphez való tartozás az illető munkásságán keresztül nyilvánul meg.⁹

Azonban míg az elkötelezett munkás mindig az általa kiszolgált emberekért él, azok, akikben megvan a hajlam a kizsákmányolásra, mindig súlyos károkat fognak okozni a közösségnek, amelyben élnek. Manapság, a kapitalizmus időszakában, a kizsákmányolás egyre inkább kézzelfoghatóvá válik nemcsak Magyarországon, hanem minden, kapitalista berendezkedésű társadalomban. A zsidók nem csupán beilleszkedtek ebbe a rendszerbe, hanem kifejezetten vezető szerepet töltenek be benne. Pap marxista nézeteiben a kapitalizmus és a kizsákmányolás kéz a kézben jár.

Pap úgy vélte, két fő oka van az antiszemitizmusnak. Az egyik a folyamatos küzdelem a gazdasági túlélésért, pozíciókért, és az ebből eredő féltékenység. Meglátása szerint ez a féltékenység egy teljesen természetes reakció volt a többségi társadalom részéről. A másik okot azonban nem tudta pontos terminussal leírni. E mögött Németh azon kijelentése húzódott meg, miszerint „[m]inden nemzetnek megvan a maga sajátos lelkülete”.¹⁰

⁹ Pap Károly: Válasz egy különítményes vallomására. In Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja. Esszék (1848–1948)*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000. 242–247.

¹⁰ Pap (2000): i. m. 244.

Amellett, hogy Pap nem tudott egyetérteni ezzel a nézettel, szerinte ez nem feltétlenül jelent antiszemitizmust, ellentmondva ezzel más magyar zsidók – mint Hatvany Lajos vagy Ignó Pál – álláspontjának.¹¹ Pap hangsúlyozta, hogy a zsidók megtettek minden tőlük telhetőt, segítették a különböző nemzeteket, akikkel együtt éltek, s Némethnek ezt észben kellene tartania kritikái megfogalmazásakor. Németh elismerte, hogy Pap igen elkötelezett és lojális zsidó munkás.

Amikor Németh a zsidókat okolta Trianonért, Pap úgy vélte, hogy vitapartnere túlreagálja a zsidók felelősségét a történetekben. Ugyanakkor kijelentette: „Minden népnek meg kell őriznie egyedülálló, belső lelki értékeit s nem ajánlatos másokéval vegyítenie.”¹² Papot Buchenwaldba – onnan pedig Bergen-Belsenbe – deportálták, s nem élte túl a holokausztot.

Az asszimiláns zsidó értelmiségi másik példája Zsolt Béla. 1895-ben született Komáromban, s 1920-ban költözött Budapestre, és az ezt követő két évtizedben az egyik legtermékenyebb magyarországi szerzővé vált: tíz regényt jelentetett meg, és számos cikket publikált különböző újságokban. Írásaiban következetesen baloldali-liberális pozíciót foglalt el, vehemensen támadta a Trianon utáni Magyarország jobboldali kormányzatait, élesen bírálva az agráriusokat (népieket), akik piedesztálra emelték a nemzeti romantikával átítatott falu világát. Számos írásában szembeszállt azzal a sovíniszta elgondolással, miszerint a tiszta magyar faj gyökere a vidék. Nézete szerint mind a városi munkások, mind a parasztság számára hasznos lenne a nyugati típusú városi életmód meghonosítása az országban.¹³ Gondolkodásában közel állt más liberálisokhoz, mint például a korábban már említett Ady Endréhez.

Zsolt folyamatosan őrlődött saját vágyálmai és a kegyetlen valóság között. Úgy érezte, közelebb áll keresztény magyar polgártársaihoz, mint bármely más ország zsidó állampolgáraihoz. Meggyőződése volt, hogy zsidók és magyarok hasonlítanak egymásra lelkükben, kultúrájukban és nyelvükben, sőt, közös antropológiai gyökerekkel rendelkeznek. Hitt magyarok és zsidók közös sorsában, míg a valóság arcul nem csapta.

Elhagyva Budapestet, 1939 nyarán Párizsba (ahol korábban többször is járt) költözött feleségével, de hamarosan mindent megtettek azért, hogy visszatérhessenek, és sikerült az utolsó, Budapest felé induló vonatra felszállniuk. Zsoltot 1942-ben elhurcolták egy ukrainai kényszermunkatáborba, majd 1944-ben a nagyváradi gettó foglya volt. A háborút követően visszatért Magyarországra, még mindig azt remélve, hogy demokratikusabbá teheti a magyar társadalmat.

Ez volt az egyetlen hely számára, ahol saját önazonosságát meg tudta találni íróként, az írott szó művészeként. Itt saját nyelvén tudta kifejezni nézeteit, és egy olyan miliőben létezhetett, amelyet mindennél jobban ismert. Pontosan tudta, hogyan kell reagálnia a magyar társadalom rezdüléseire és szeszélyeire. Még az után is, hogy az ország

¹¹ Pap (2000): i. m. 245.

¹² Pap (2000): i. m. 244.

¹³ Zsolt Béla: A nagyerdő és a nagyvilág. In Zsolt Béla: *Kőért kenyér. Vezércikkek 1921–1939*. Budapest, (k. n.), 1939. 49.

megtagadta őt, hitt abban, hogy visszaváltoztathatja azzá a nemzetté, amely 30 évvel korábban volt.

Az alább következő idézetekből – közülük az utolsó kettő teljesen ellentmond egymásnak – az látható, hogy Zsolt Béla nem igazán látott más alternatívát Magyarország előtt, mint visszatérni a liberális értékekhez, még akkor is, ha az idők a legkeményebb próbáknak vetették alá érzelmeit, és tulajdonképpen ő maga is tudta, hogy szavainak nincs igazán súlya.

„Hazám a frontvonalra küldött engem, de nem azért, hogy megvédjem, hanem, hogy kényszer munkával próbára tegye hűségemet és fizikai határait. A megbélyegzettség, a katonák ordas viselkedése mind azt akarta elérni, hogy vagy meghaljak, vagy olyannyira meggyűlöljem hazámat, hogy végül eláruljam. Valóban majdnem meghaltam, de nem árultam el nemzetemet, mert alapvetően képtelen vagyok elárulni bárkit vagy bármit. Nem is tudtam valójában meggyűlölni, inkább egy olyan, feloldhatatlan konfliktusba kerültem vele, mintha a saját édesanyám aljas módon eltaszított volna engem, megpróbált volna megmérgezni s örökségemet részeg szeretőkre költötte volna.”

„Nem voltam képes másra cserélni [hazámat], mégcsak elméletben sem, miközben a zsidók körülöttem Palesztináról, az új hazáról álmodoztak – bár mindez kétségkívül csak elméleti kérdés már.”¹⁴

„Hogyha hazám gázkamrába küld engem, akkor már nincs szükségem rá. [...] Magyarországon kívül nem érdekel más hazá.”¹⁵

Zsolt 1945-ben hazatért Svájcából, ahová az egyik Kasztner-vonat utasaként jutott el 1944-ben.¹⁶

Az írott szó embereként – sok zsidó író és publicista sorstársához hasonlóan – képtelen volt elképzelni, hogy más kultúrkörben éljen, mint amelyben felnőtt, a cionista eszmével és az alijázással nem tudott teljes mértékben azonosulni, hiszen ez nem csupán egy új nyelv elsajátítását jelentette volna, hanem egy új nemzetbe való beilleszkedést is.

Ellentétben a tudósokkal, fizikusokkal, matematikusokkal, kémikusokkal, akiknek (egyszerűen szólva) csak egy új nyelvet kellett megtanulniuk ahhoz, hogy szakmaikat az új otthonukban is gyakorolni tudják, az íróknak egy újfajta gondolkodásmódot és egy „új valóságot” kellett (volna) elsajátítaniuk.

Zsolt „racionalizált” elmélete a szerzett (magyar) identitásról, mint saját, „valós” identitása, sajnálatos módon elbukott. Még a holokausztt sem tudta eltávolítani a magyar kultúrától. Számára a cionizmus csupán utópia volt, s nem tudta magát azonosítani más, nyugati társadalmakkal.

Az I. világháborút lezáró békék és az új nemzetállamok létrejötte következtében már nem maradt hely a zsidók számára az új országokban. Az asszimilált magyar zsidóság számára különösen nehéz volt felismerni az új közép-európai nacionalizmusok sötét arcát.

Tudva, amit ma tudunk, a „mások” – esetünkben a trianoni Magyarország zsidósága – elfogadásának képtelensége nem okozott volna meglepetést. Az újonnan létrejött és frusztrált nemzetállamok – közöttük Magyarország is – nem tudtak liberális, befogadó

¹⁴ Zsolt Béla: *Nine Suitcases*. London, Random House, 2004. 49.

¹⁵ Zsolt (2004): i. m. 49–50. A szerző 1945-ben kezdte el írni emlékiratait.

¹⁶ A Kasztner-vonatokról lásd: Anna Porter: *The Kasztner Trains. The True Story of Rezső Kasztner, Unknown Hero of the Holocaust*. Vancouver, Douglas & McIntyre, 2007.

álláspontot képviselni a területükön élő más nemzetiségekkel szemben. A nemzetállam alapja szerintük a „tisztta faj” kellett hogy legyen. Nem létezett semmilyen metszéspont az antiszemiták gondolkodásmódja és az asszimilált zsidók között, akiket mint „a magyar fajra leselkedő fenyegetést” láttak.

Asszimiláció a multietnikus Erdélyben: kettős kudarc – Ligeti Ernő esete

Erdély csak egy példa a soknemzetiségű régiókra Európában, ahol a különböző mítoszok igencsak megnehezítették az itt élő közösségek életét. Meglehetősen nehéz feladat felvázolni a három fontos erdélyi nemzetiség – magyarok, románok és zsidók – egymáshoz való viszonyát. Utólag azt mondhatjuk, hogy egyikőjük sem viselkedett túl bölcsen, még úgy sem, hogy egyiküknek alapos oka volt arra, hogy úgy cselekedjen, ahogyan tette.

Ahogy a trianoni Magyarországon, úgy Erdélyben is vízvázalstónak bizonyultak az I. világháborút lezáró békék a térség zsidóságának szempontjából. Visszatekintve úgy tűnik fel, az erdélyi zsidók a világháború előtt a magyarosodás mézes-mázos ígéretének foglyai voltak, nemigen létezett más lehetőség számukra, mint a magyar kultúrába való beolvadás. 1920-ban azonban Erdély Románia része lett, s a zsidók hirtelen egy teljesen új világban találták magukat.

Az 1919–1920-as párizsi környéki békéket követően az új román nemzetállam – amely magában foglalta a régi királyságot, valamint Erdélyt, Bukovinát és Besszarábiát – valójában egy soknemzetiségű ország lett, amelyben a románok aránya csupán 71,9%-os volt.¹⁷ Következésképpen igencsak nehézkes volt közös nevezőre hozni a nemzetiségi és vallási szempontból rendkívül színes lakosságot. A Kárpátok mindkét oldalán a zsidók voltak azok, akik a politikai vezetés szerint legjobban megtestesítették a fiatal nemzetállamra leselkedő veszélyeket. A bukaresti vezető rétegek komolyan hittek abban, hogy ezek az „idegen elemek” akadályozzák Románia fejlődését.

A 19. század során és a 20. század elején a magyarok elnyomták a románokat, akik többséget alkottak Erdély területén. Azért, hogy befolyásukat növelni tudják a térségben, a magyarság minden lehetséges módon igyekezett biztatni a zsidóságot, hogy magyarnak vallja magát. Cserébe a zsidók egyenlő polgári és politikai jogokban részesültek. Mivel a zsidóságnak nem voltak semmiféle területi igényei a magyar állammal szemben, így készen álltak hűséget fogadni a magyar nyelv és kultúra iránt.

A zsidó író, Ligeti Ernő (1891–1945) – aki Kolozsváron született Lichtenstein néven – számos regényt és cikket publikált a két világháború közötti időszakban, amelyekből jól látható, hogy nem igazán sikerült megemésztienie az őt körülvevő nemzetek mentalitásában bekövetkezett változásokat. Visszatekintve úgy tűnik, szándékosan nem nézett szembe a valósággal. Hitt benne, hogy az asszimilált zsidóságnak lehet helye a magyar nemzetben, s igyekezett meggyőzni elsősorban saját magát, de magyar

¹⁷ *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. II. kötet. București, Editura Institutului central de statistică, 1930. XXIV.

kollégáit is arról, hogy a hozzá hasonló zsidó értelmiségiek integráns részei a társadalomnak, amelyben élnek. Ez volt a hitvallása, függetlenül a valóságtól. Csapdába esett a liberális és demokratikus társadalom létének illúziójában. Személye tökéletes példája annak a szemléletmódnak, amely jellemző volt az asszimilált zsidóság nagy többségére és kis részben a magyar, valamint román értelmiségiekre, akik hittek ebben az elképzelésben.

Újságírói karrierjét Nagyváradon, a liberális napilapnál, a *Nagyváradai Naplónál* kezdte, ugyanott, ahonnan Ady Endre is indult 1900-ban.¹⁸ Később a kolozsvári *Keleti Újság* egyik vezető publicistája lett, amely 1927-től az Országos Magyar Párt hivatalos lapja volt. Az 1920-as években ez a két újság számított a legmeghatározóbb liberális lapnak Erdélyben.

A román nacionalizmus feléledése Erdélyben már jóval az I. világháború előtt elkezdődött. A román nemzeti mozgalmat Erdélyben, Bánátban és a magyar területeken 1881-ben alapították. A magyar hatóságok igen határozottan léptek fel a nemzetiségi vezetők ellen, akik közül többeket le is tartóztattak.

Az I. világháború idején, mikor Ligeti jogot hallgatott a kolozsvári egyetemen, tudatában volt a magyarok és románok között lévő feszültségnek, ám nem ismerte fel a helyzet komolyságát. A magyar író, Kós Károly már 1911-ben felhívta a figyelmet az egyre feszültebb helyzetre a két nemzet között.¹⁹

A háborút követően az ifjú transzilvanista Ligeti egyre inkább szembesült a nemzetiségeket szétválasztó szakadékkal. Ligetit az őt körülvevő környezet inspirálta a *Föl a bakra* című regénye megírásakor, amelyben szülővárosának három legjellemzőbb etnikumát jeleníti meg: románokat, magyarokat és zsidókat. Sok ironia jellemzi ezt a művet. A regény hősei a háborút követően igyekeznek megtalálni helyüket az életben. Megpróbálják megemésztetni a változásokat és kitalálni, hogyan tudnák kezelni az új helyzetet. Elekes, a fiatal magyar banktisztviselő megfogadta magának, hogy nem avatkozik bele más kisebbségek életébe.²⁰ Ligeti Elekest egy állandóan őrlődő, bizonytalanokodó magyarként festi le, miközben a könyv más magyar karakterei az elvesztett Erdélyt gyászolják.

Elekes alapvetően közömbös volt az 1918-as változásokkal kapcsolatban. Az idő múlásával azonban egyre inkább foglalkoztatni kezdi a magyar kisebbség sorsa, és egyre növekvő aggodalommal követi az eseményeket.

Egy másik szereplő, Ștefănescu, a magas rangú román tiszt bátran arról biztosítja a magyar lakosságot, nem fogja megakadályozni, hogy csárdást táncoljanak.²¹

A háború végén szinte nap mint nap alakultak különböző – román, magyar, szász, székely – nemzeti tanácsok, amelyek valamelyike majd mindennap fel s alá masírozott

¹⁸ Hegedűs Nándor: *Ady Endre Nagyváradai napjai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, 1957. 11.

¹⁹ Kántor Lajos: Ligeti Ernő – és amit átélt. *Kortárs*, 46. (2002), 2–3. 148.

²⁰ Ligeti Ernő: *Föl a Bakra*. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Szépmíves Céh, 1925. Elekest a könyvben számtalanszor az új rezsim „anti-hőse”-ként emlegetik.

²¹ Ligeti (1925): i. m. 40.

Kolozsvár utcáin.²² A helyzetet Ligeti Elekes feleségének, Mariskának szavaival érzékelteti, aki döbbenet figyelte a román katonák parádéját a városban: „Soha nem gondoltam volna, hogy ennyi román van a világon.”²³

Stern, a könyv zsidó karaktere, aki Ligetihez hasonlóan újságíró, arról elmélkedik, hogy a zsidóság már mély gyökeret eresztett a magyar kultúrában. Személyes nehézségeiről is beszámol, arról, hogy milyen nehezen tud alkalmazkodni az új román rezsimhez. Stern nem tagadja meg zsidó mivoltát, de emlékezteti az olvasót magyar kulturális gyökereire és vágyára, hogy egy liberális társadalomban élhessen.

Ligeti elmagyarázza olvasóinak, hogyan értelmezi a transzilvanizmus ideológiáját. „Minden etnikumnak nyitottnak kell lennie egymás felé, és egyenlő jogokkal kell rendelkezzenek saját nyelvükhöz és kultúrájukhoz.”²⁴ *Élni és élni hagyni*, ez volt Ligeti Ernő hitvallása. Könyörgött magyar sorstársaihoz, hogy ne hagyják, hogy a nacionalista szlogenek foglyul ejtsék érzéseiket és tetteiket. Zsidóként követelte a választás jogát, hogy önmagát magyarként definiálhassa, azt, hogy anyanyelvén, magyarul írhasson, anélkül, hogy emiatt inzultus érné. Csak egy célnak szabad lennie, a békés együttélésnek. „Mi, erdélyiek javíthatatlan romantikusok vagyunk” – vallotta Ligeti.²⁵

Az 1920-as években Ligetinek meggyőződése volt, hogy elszakíthatatlan kapocs létezett korábban az erdélyi magyarok és Magyarország között. Ez azonban csak 1918-ig tartott, amikor is minden nemzetiség igyekezett újradefiniálni saját nemzeti identitását, és biztosítani jelenlétét a térségben, amelyben élt. Nem létezett tolerancia az „idegen” vagy a „más” irányába. A liberális Ligeti – aki nosztalgiával gondolt a Ferenc József-i időszakra, a dualizmus korára – hajlandósága és vágya a békés változásra illúzióknak bizonyult.

Az 1920-as években Ligeti szorosan együttműködött Paál Árpáddal, a liberális körök hangadó transzilvanista újságírójával, míg az nem vált szélsőjobboldali antiszemitává. Mindkettőjük alapító tagja volt az Erdélyi Magyar Írók Szövetségének, az *Erdélyi Szépműves Céhnek*,²⁶ amely 1928 és 1944 között nyitott volt minden író és költő számára Erdélyben, aki magyar nyelven alkotott. A szövetségnek számos zsidó tagja is volt.²⁷

A *Keleti Újságnál* töltött évek után, 1934-ben Ligeti megalapította Kolozsváron a *Független Újság* című hetilapot, egy független, liberális szemléletű folyóiratot, amelytől azt remélte, hogy ellensúlyozni tudja az egyre növekvő mennyiségű fasiszta sajtóterméket.²⁸ 1940-ben Észak-Erdély újból Magyarország részévé vált, így az 1938 és 1940 között elfogadott magyarországi zsidótörvények Erdélyben is hatályba

²² Ligeti (1925): i. m. 53.

²³ Ligeti (1925): i. m. 53.

²⁴ Ligeti (1925): i. m. 64.

²⁵ Ligeti (1925): i. m. 112. Stern szavain keresztül fejezi ki Ligeti saját nézeteit.

²⁶ Kántor (2002): i. m.

²⁷ Lásd az *Erdélyi Helikon* adatbankját: <https://erdelyihelikon.adatbank.ro/>.

²⁸ Lásd például a szélsőjobboldali folyóiratot, az *Erdélyi Lapokat*, amelyet Nagyváradon alapítottak 1932-ben, s a magyar katolikus egyház politikai és pénzügyi támogatását élvezte.

léptek. Ligeti 1943-ban Budapestre költözött, itt konzervatív napilapnak, a *Magyar Nemzet*nek kezdett el dolgozni. Bár rendelkezett a magyar hatóságok által kibocsátott menlevéllel, a nyilasok 1945 januárjában meggyilkolták.

Ligeti már 1922-ben megfogalmazta a nemzeti hovatartozásról kialakított koncepcióját, miszerint „egy nemzethez való kötődés a kultúrában gyökerezik”.²⁹ Nézete szerint a nemzeti öntudat a történelmi élményeken alapul. Annak ellenére, hogy a magyar nemzet nem volt hajlandó őt, az asszimilálódni akaró zsidót befogadni, ő mégis minden tekintetben magyarként tekintett önmagára. A magyar kultúrába született bele, és csak magyar nyelven tudta kifejezni önmagát. Mégis, kételkedett a magyarok zsidók iránti jóindulatában. Másrészről, úgy gondolta, a magyarok reálsan látták azt, hogy a zsidók sosem lesznek a magyar társadalom integráns részei sem Magyarországon, sem Erdélyben.

Ellentétben a legtöbb magyar zsidóval, Ligeti szeretett volna együttműködni a cionistákkal,³⁰ akik csalódtak mind a románokban – akik nem tudták kezelni az új helyzetet –, mind a látszólag liberális nézeteket valló magyarokkal való együttműködésben. Ugyanakkor tisztában volt vele, hogy egy ilyen típusú együttműködés igencsak vágyálomszerű. Ligeti méltányolta az erdélyi cionista mozgalom kitartását az önálló zsidó nemzeti identitás mellett.

Ligeti úgy érezte, hogy románok megpróbálják különválasztani a zsidókat a magyaroktól azzal, hogy a cionista mozgalomhoz való csatlakozást szorgalmazzák. Szerintük a zsidóknak saját nemzeti törekvéseikre kell koncentrálniuk, nem a magyar nemzeti mozgalomban részt venniük. Mindez észszerűnek hangzott Ligeti számára, bár szkeptikus volt a tekintetben, hogy a románokat pontosan mi motiválja a zsidó nemzeti mozgalom támogatására. Azt feltételezte, hogy a románok azért igyekeznek ebbe az irányba befolyásolni a zsidókat, mert statisztikailag növelni igyekeznek a románok számát, ahogyan 1918 előtt a magyarok is hasonló politikával próbálkoztak saját számuk gyarapítására. Ahhoz, hogy ez sikerülhessen, először a zsidókat kellett leválasztani a magyarokról.

Ligetit aggasztotta a magyar belpolitika új iránya, az úgynevezett keresztény-nemzeti kurzus, amely lényegében a zsidók kirekesztését jelentette. A magyar kormányzat első intézkedése ebbe az irányba a *numerus clausus* bevezetése volt 1920-ban, ami a zsidó diákok egyetemre való beiratkozását korlátozta.

Saját bevallása szerint őt ekkoriban nem saját identitása aggasztotta, hanem sokkal inkább az, ahogyan a magyarok a zsidókat látták. Annak ellenére, hogy megvolt a képessége arra, miszerint a maga mélységben lássa a nyugtalanító változásokat, amelyek bekövetkeztek a magyarok mentalitásában, s amelyek már nem adtak teret semmiféle szabad érzelmi, emocionális önkifejezésnek, mégis képtelen volt felismerni a keresztény-nemzeti kurzus egyre sötétebb arcát. Ligeti próbálkozása, hogy önmagát és a magyarokkal együttérző zsidóságot meggyőzze magyarságukról, kudarcot vallott. Minél inkább idegenként kezelték a magyarok a zsidókat, ők annál inkább igyekeztek

²⁹ Ligeti (1925): i. m.

³⁰ Ligeti (1925): i. m. 81.

minden lehetséges módon kifejezni magyar identitásukat. A magyarok emiatt azzal vádolták őket, hogy egy olyan szekerre akarnak felkapaszkodni, amely egyáltalán nem akarja őket felvenni.

Ligeti megközelítése ellentmond Anthony D. Smith etnoszimbolista elméletének.³¹ A teória szerint – amelyet Anthony Smithen kívül Montserrat Guibernau és John Hutchinson is képvisel³² – a nemzetek identitása, öndefiníciója a körülmények függvényében folyamatosan változik. Azonban a történelmi emlékek és ősi mítoszok generációról generációra változatlanok maradnak.

Ligeti szerint az úgynevezett „szerzett identitás” az egyén alapidentitása – amelytől nem lehet megszabadulni –, az egyén természetének részévé válik. Egyfajta „hangulatingadozásoként” definiálta azt, mikor a zsidók őseikre és közel-keleti gyökereikre emlékeztek. Szerinte semmi szükség nincs arra, hogy megtagadják múltjukat. Elgondolását a prominens angol államférfi alakjával, Disraelivel támasztotta alá, akiről köztudott volt, hogy ősei soha nem foglaltak helyet Arthur király kerekasztalánál.³³ Ligeti megpróbálta ezt saját magának és olvasóinak is megvilágítani. Szerinte a zsidók igenis beilleszthetők a magyar társadalomba a másságuk ellenére is.

Ligeti elmélete az egyén szerzett identitásának elsőbbségéről, sajnos, megbukott. A magyarok valóban nem tudták befogadni zsidó társaikat. Fenyegetésnek látták őket, olyanoknak, akik megpróbálják átvenni az irányítást az életük fölött, megfosztják őket saját értékeiktől, sőt, ami még rosszabb, saját értékrendszerüket igyekeznek ráerőszakolni a magyarokra.

Vádiratszerű publicisztikájában azzal szembesítette a magyarokat, hogy számukra csak az a jó zsidó, aki a pénztárcáját kinyitja, de a száját nem. Ligeti szerette volna, ha a magyarok megváltoznak. Vágyálomszerű elképzelése abból az érzésből eredt, hogy önmagát csak és kizárólag magyarként tudta definiálni. Nem tudta elképzelni azt, hogy a magyar kultúra egymagában is létezhet, mindenfajta zsidó befolyás nélkül.

Megdöböntette, hogy számos nacionalista szószóló úgy gondolta: csak azok az igazi magyarok, akik földművelésből élnek.

Nevetségesnek tartotta azt az általa „földhözragadt magyarok”-nak nevezett réteget, akik szerint Erdély azoké, akik nem hagyják sorsára, tehát a parasztságé. A magyarok ezen csoportja azzal vádolta a zsidóságot, hogy válság idején ők az elsők, akik elhagyják a süllyedő hajót. Ellentétben a magyar nacionalista sajtó állandóan hangoztatott vádjával, miszerint a zsidók megbízhatatlan internacionalisták, Kecskeméti Lipót, a nagyváradi neológ főrabbi például nem volt hajlandó hitközségét elhagyni azért, hogy budapesti főrabbi legyen, holott ez hatalmas előrelépést jelentett volna számára. Ligeti szemében Kecskeméti – akinek mélyreható ismeretei voltak nemcsak a judaizmusról, hanem a magyar nyelvről és kultúráról is – jelenítette meg az ideális magyar zsidót.

³¹ Anthony D. Smith: *Myth and Memoirs of the Nation*. Oxford, Oxford University Press 1999.

³² Vö. Smith (1999): i. m.

³³ Ligeti (1925): i. m. 83.

Az általam áttekintett időszakot (1918–1940) követően, 1941-ben megjelent könyvében összefoglalta az erdélyi magyarságnak az elmúlt két évtizedben kisebbségben töltött szomorú sorsát.³⁴

Négy évvel később a nyilasok feleségével együtt meggyilkolták.

Összegzés

Három zsidó értelmiségi, író és újságíró törekvéseit, életútját tekintettük át írásunkban, akik mind a magyar kultúrkörhöz tartoztak – Pap Károly és Zsolt Béla Budapesten, Ligeti Ernő Kolozsváron –, és a végsőkig kitartottak mellette. Ez volt az a kultúra, amelyben felnőttek, amelyet minden lélegzetvétellel magukba szívtak. Tökéletesen ismerték a nyelvét, és érezték minden apró rezdülését. Osztottak a magyarok minden örömeiben és bánatában. Mindhárman a két világháború között értek el pályájuk és alkotóképességük csúcsára, s mindeközben mély sajnálattal és döbbenettel figyelték a magyar zsidóság kirekesztésének folyamatát. Bár sokáig tagadni próbálták a valóságot, fokozatosan megértették, hogy a világháborút követően megváltozott a zsidók szerepe a társadalomban, és belátták, hogy a nemzetállami koncepció soha nem lesz befogadó a kisebbségekkel szemben, különösen nem a zsidókkal szemben.

Ligeti Ernő volt az első hármójuk közül, aki – már 1922-ben – érezte, hogy az új határok között élő magyarok fokozatosan eltávolodnak eddigi szövetségeseiktől és sors-társaiktól, a zsidóktól. Ő, aki csapdába esett románok és magyarok között, már igen korán világosan látta, hogyan teszi meg a magyar politika az első lépéseket a zsidók kirekesztésére.

Ellentétben az asszimilációt hirdető zsidókkal és konvertitákkal, a Budapesten élő Pap Károly tisztában volt vele, hogy a zsidóságnak semmi esélye sincs a magyar társadalomba való beolvadásra. Következésképpen igyekezett meggyőzni zsidó honfitársait, hogy adják fel végre az asszimilációról és befogadásról szövögetett álmaikat, fogadják el kisebbségi mivoltukat, és főképpen hagyjanak fel azzal, hogy megpróbálják befolyásolni, miként vezetik a magyarok az országot.

Hármójuk közül Zsolt Bélát kell említenünk azon értelmiségi példajaként, aki képtelen volt megérteni: a magyarok soha nem integrálják a zsidókat. Cikkeiben mindent megtett azért, hogy meggyőzze keresztény-magyar olvasóit arról, identitása és kultúrája csak és kizárólag magyar, s könyörgött, hogy a többségi társadalom ne árulja el, ne taszítsa el őt. Ezzel együtt is azonban be kellett látnia, hogy a többségi társadalom soha nem fogja igazán befogadni.

Tulajdonképpen mindhárman képtelenek voltak belátni, hogy hazájuk kitaszítja magából őket. Pap Károlyt deportálták, s nem élte túl a megpróbáltatásokat. Ligetit a nyilasok lötték agyon a nyílt utcán 1945 januárjában. Csak Zsolt Béla élte túl a holokausztot, csodával határos módon.

³⁴ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban.* Kolozsvár, Fraternitas R.-T., 1941.

Felhasznált irodalom

- Ágoston Péter: *A zsidók útja*. II. kötet. Nagyvárad, Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság, 1917.
- Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2000.
- Filep Tamás Gusztáv: *Ligeti Ernő – Egy urbánus transzilvánista*. Budapest, MMA Kiadó, 2019.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001.
- Hegedűs Nándor: *Ady Endre nagyváradai napjai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, 1957.
- Kántor Lajos: Ligeti Ernő – és amit átélt. *Kortárs*, 46. (2002), 2–3. 144–150.
- Katz, Jacob: *From Prejudice to Destruction. Anti-semitism 1700–1933*. Cambridge, Harvard University Press, 1982.
- Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, szerzői kiadás, 1922.
- Lichtmann Tamás: *Pap Károly*. Budapest, Akadémiai, 1979.
- Lichtmann Tamás: *Az igazságkereső Pap Károly*. Budapest, Múlt és Jövő, 2001.
- Ligeti Ernő: *Föl a Bakra*. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Szépművés Céh, 1925.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár, Fraternitas R.-T., 1941.
- Ligeti Ernő: Erdély zsidósága. In Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja. Esszék (1848–1948)*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000. 253–260.
- Macartney, C. A.: *Hungary, a Short History*. Oxford, Oxford University Press, 1962.
- Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök. Vitairat. Különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, Kosmos, 1935.
- Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*. Szerkesztette Nagy Sz. Péter, Sebes Katalin, Kőbányai János. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.
- Pap Károly: Válasz egy különítményes vallomásra. In Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja. Esszék (1848–1948)*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000. 242–247.
- Porter, Anna: *The Kasztner Trains. The True Story of Rezső Kasztner, Unknown Hero of the Holocaust*. Vancouver, Douglas & McIntyre, 2007.
- Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. II. kötet. București, Editura Institutului central de statistică, 1930.
- Smith, Anthony D.: *Myth and Memoirs of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Zsolt Béla: A nagyerdő és a nagyvilág. In Zsolt Béla: *Kőért kenyér. Vezércikkek 1921–1939*. Budapest, (k. n.), 1939. 46–52.
- Zsolt, Béla: *Nine Suitcases*. London, Random House, 2004.